

КОНСТИТУЦІЙНІ ПРАВА ЛЮДИНИ ТА ГРОМАДЯНИНА В УКРАЇНІ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ: ПРОБЛЕМАТИКА ОБМЕЖЕННЯ, ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ТА ОХОРОНИ

CONSTITUTIONAL RIGHTS OF MAN AND CITIZEN IN UKRAINE DURING MARTIAL LAW: LIMITATIONS, ENSURANCE AND PROTECTION

Нікітіна Л.О., к.ю.н., доцент,
доцент кафедри соціально-економічних дисциплін
Комунальний заклад вищої освіти «Барський гуманітарно-педагогічний коледж
імені Михайла Грушевського»

В статті досліджується проблематика обмеження та охорони конституційних прав людини та громадянина в Україні в умовах воєнного стану, здійснюється пошук шляхів оптимізації механізмів правового регулювання обмеження прав особи, функціонування державних інституцій та діяльності посадових осіб в зазначеному векторі завдань. На прикладі окремих нормативно-правових актів, досліджених юридичних фактів та публікацій проаналізовано наявну сукупність найбільш відчутних суспільних та правових наслідків запровадження воєнного стану у державі, а також допущення окремих порушень законодавства в період дії режиму воєнного стану. В межах статті проаналізовано положення правового режиму воєнного стану в Україні як цілісного самостійного чинника – середовища для утворення передумов нової, специфічної правової дійсності. Враховано аспект розгляду воєнного стану як особливого режиму з точки зору обмеження конституційних прав осіб. Розглянуто правовий режим воєнного стану як сприятливе середовище для юридичних ризиків та зловживань за окремими напрямками державної та приватно-правової діяльності. Позначено основні чинники посилення правових ризиків та загроз дотриманню конституційних прав громадян як інцидентів індивідуального характеру, а також правовий ефект їх сукупності як системний фактор деградації правового клімату в державі та суспільній правосвідомості. Дослідження за сумою поставлених завдань орієнтовано на комплексний аналіз та теоретичне осмислення конституційно-правових основ режиму воєнного стану як особливого правового становища, реального стану захищеності конституційних прав особи під час його дії та ризиків деформування правової свідомості як основи конституційного правопорядку. Запропоновано теоретико-правові цілі для подальшого концентрованого дослідження комплексу проблем забезпечення, охорони та захисту конституційних прав громадян в період воєнного стану. Висвітлено найбільш гострі проблемні аспекти функціонування механізму забезпечення конституційних прав. В дослідженні автором запропоновано теоретичні моделі, окремі програмні кроки та концептуальні напрямки вдосконалення діючих механізмів забезпечення конституційних прав людини та громадянина в умовах воєнного стану з урахуванням наслідків його впливу на стан суспільної правової свідомості та правопорядку.

Ключові слова: конституційні права, проблеми зловживання, обмеження, лібералізація законодавства, інформаційна політика, відповідальність.

The article examines the problems of limiting and protecting the constitutional rights of a person and a citizen in Ukraine under martial law, looking for ways to optimize the mechanisms of legal regulation of limiting individual rights, the functioning of state institutions and the activities of officials in the specified vector of tasks. Using the example of individual normative legal acts, researched legal facts and publications, the existing set of the most tangible social and legal consequences of the introduction of martial law in the state, as well as the admission of individual violations of legislation during the period of martial law regime, were analyzed. Within the scope of the article, the provisions of the legal regime of martial law in Ukraine are analyzed as an integral independent factor – an environment for the formation of prerequisites for a new, specific legal reality. The aspect of considering martial law as a special regime from the point of view of limiting the constitutional rights of individuals is taken into account. The legal regime of martial law is considered as a favorable environment for legal risks and abuses in certain areas of state and private legal activity. The main factors of increasing legal risks and threats to the observance of the constitutional rights of citizens as incidents of an individual nature, as well as the legal effect of their totality as a systemic factor of degradation of the legal climate in the state and public legal awareness, are indicated. The research based on the sum of the tasks is focused on a comprehensive analysis and theoretical understanding of the constitutional and legal foundations of the martial law regime as a special legal situation, the real state of protection of the constitutional rights of the individual during its operation and the risks of deformation of legal consciousness as the basis of the constitutional legal order. Theoretical and legal goals are proposed for further concentrated research of the complex of problems of ensuring, protecting and protecting the constitutional rights of citizens during the period of martial law. The most acute problematic aspects of the functioning of the mechanism for ensuring constitutional rights are highlighted. In the study, the author proposed theoretical models, separate program steps and conceptual directions for improving the existing mechanisms for ensuring the constitutional rights of a person and a citizen under martial law, taking into account the consequences of its influence on the state of public legal consciousness and law and order.

Key words: constitutional rights, problems of abuse, restrictions, liberalization of legislation, information policy, responsibility.

Метою статті є характеристика окремих проблемних аспектів забезпечення та захисту конституційних прав людини та громадянина в Україні умовах воєнного стану.

Постановка проблеми. Надзвичайні обставини, що можуть мати місце у той чи інший момент правової дійсності вносять певні корективи як у фактичний стан процесів та відносин у суспільстві (зокрема відносин громадянина та держави), так і у визначений алгоритм правового регулювання багатьох сфер життєдіяльності. Серед вказаних обставин особливо важливе місце та складну специфіку має режим воєнного стану у державі. Потенційно можливі обмеження конституційних прав особи в умовах воєнного стану можуть набувати різних форм.

В практичній площині наслідки програмних рішень вищих органів влади в умовах воєнного стану знаходять відображення майже в усіх ключових сферах та організаційних питаннях: енергетична сфера [1; 2], свобода пересування (зокрема виїзд за кордон [3]) тощо.

Такі обмеження є, з одного боку, чітко визначеними та регламентованими, з іншого ж – завжди викликають бурхливу реакцію і у загальносуспільному мисленні, і на прикладі окремих акцидентів зазначеного процесу. Розглянемо деякі з аспектів означеної теми в даному дослідженні.

Згідно ст. 64 Конституції України [4], конституційні права і свободи людини і громадянина не можуть бути обмежені, крім випадків, передбачених Конституцією України. При цьому, згідно ч. 2 вказаної статті, в умовах воєнного або надзвичайного стану можуть встановлюватися окремі обмеження прав і свобод із зазначенням строку дії цих обмежень. Також визначено неприпустимість обмеження права і свобод, передбачених передбачені статтями 24, 25, 27, 28, 29, 40, 47, 51, 52, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63 Конституції України.

З початком повномасштабної військової агресії РФ проти України 24 лютого 2022 року указом Президента України № 64/2022 від 24.02.2022 [5], в Україні було запро-

ваджено воєнний стан, відповідно до якого було встановлено можливість обмеження наступних конституційних прав та обов'язків людини і громадянина, передбачено ст. ст. 30–34, 38, 39, 41–44, 53 Конституції України:

- право на недоторканість житла;
- тасмницю листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції;
- невтручання в особисте і сімейне життя громадянина;
- свободу пересування, вільний вибір місця проживання, право вільно залишати територію України;
- право на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань;
- право брати участь в управлінні державними справами, у всеукраїнському та місцевих референдумах, вільно обирати і бути обраними до органів державної влади та органів місцевого самоврядування;
- право на проведення мітингів та зборів;
- право володіти, користуватися і розпоряджатися своєю власністю, результатами своєї інтелектуальної, творчої діяльності;
- право на підприємницьку діяльність;
- право на працю, що включає можливість заробляти собі на життя працею, яку він вільно обирає або на яку вільно погоджується;
- право на страйк;
- право на освіту [6].

Такі відчутні обмеження утворюють де-факто і нову правову реальність, існування в межах якої потребує неабиякої уваги з боку держави до питання чіткого дотримання законодавчих вимог як громадянами, так і насамперед відповідальними посадовими особами.

Відтак, однією з перших доцільно розглянути **проблему зловживань**. Окремий блок проблем в умовах воєнного стану складають численні прояви зловживань з боку посадових осіб, яким держаний механізм має заборонити найбільш імперативними методами.

В межах даного підpunkту дослідження теми слід зазначити, що саме очікування несприятливих наслідків проявів протиправної поведінки посадових осіб є одним із найбільш різючих та дестабілізуючих для суспільних настроїв чинників, які за певних умов набувають такого резонансу, що налаштовують громадян проти представників державної влади, коли дії перших стають практично неконтрольованими.

Слід відверто вказати й на той факт, що в національній традиції (особливо в останнє десятиріччя) впевнено закріпились відповідні архетипи взаємодії суспільства із представниками державної влади. Невдоволення нації окремими одіозними кроками та рішеннями може в Україні викликати вкрай бурхливу та активну реакцію, здатну набувати достатньо небезпечних форм та проявів. Відтак і предметом національної гордості, і, одночасно, фактором надвисокого ризику для державної та національної безпеки виступає своєрідна модель суспільної поведінки проактивних верств суспільства, яку слід ретельно враховувати при координації окремих дій та організації процесів загальнодержавного значення.

В якості ключової тези при розгляді окресленої проблеми слід навести ч. 4 ст. 17 Конституції України [4], згідно якої: «Збройні Сили України та інші військові формування ніким не можуть бути використані для обмеження прав і свобод громадян або з метою повалення конституційного ладу, усунення органів влади чи перешкодження їх діяльності». Вказана норма, серед іншого, демонструє чітку визначеність положеннями Основного Закону необхідності суворого дотримання завдань державної влади та цільового спрямування функцій окремих інституцій держави.

Окрім цього, згідно ч. 1 ст. 24 Конституції України, не може бути привілеїв чи обмежень за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переко-

нань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками. Так, гостре питання обмежень конституційних прав людини та громадянина перш за все зустрічає суттєві конституційно-правові «запобіжники».

Останні спроби оптимізації законодавства, що регулює режим воєнного стану мають певні похибки, що зумовлені не лише складністю об'єкту регулювання, але й недостатнім опрацюванням на законодавчому рівні.

Аналізуючи проект Закону про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо сприяння громадянам у реалізації права на захист Вітчизни та зміцнення обороноздатності держави, який зареєстровано від 24.03.2022 за № 7205 [7], М. Богуславець вказує на невирішеність проблеми запобігання зловживанням. Дослідниця звертає увагу на проблему нечіткості строків окремих процедур, недостатню врегульованість «обмежувальних» рішень та робить висновок про доцільність «...доопрацювання пунктів, що суперечать Конституції України та сприятимуть порушенню прав громадян» [8].

Так, науково-дослідницькі зусилля в сучасних умовах нерідко зосереджуються саме на проблематиці зловживань під час воєнного стану. При чому практичні підтвердження викладених припущень мають достатньо систематичний характер і в мирний час [9], і під час дії воєнного стану [10].

Такий елемент правової дійсності як конституційні основи життєдіяльності суспільства має вкрай широкоохоплюючі межі та вагоме значення. Тому не потребують додаткової аргументації тези про необхідність особливої уваги з боку держави та недержавних правозахисних інститутів до неухильного дотримання законності при запровадженні та застосуванні буд-яких обмежень конституційних прав людини та громадянина.

Не виглядає, на думку автора, перебільшенням твердження про те, що суспільна психологія гостро сприймає надзвичайні ситуації, а надто воєнний стан, що ускладнює організований нормативно-правовий вплив на більшість дестабілізуючих чинників (економічне навантаження, обмеження свобод, наслідки бойових дій та ін.). Саме тому правові реалії режиму воєнного стану мають попередньо та неупереджено досліджуватись з урахуванням найбільш гострих питань та проблематичних аспектів. Активна участь не лише фахівців, але й широкого загалу – долучення суспільства до вирішення фундаментальних організаційних питань щодо практичного запровадження за необхідності режиму воєнного стану має у мирний час стати невід'ємним елементом інформаційної та безпекової політики України в майбутньому.

Пропозиції щодо оптимізації механізмів регулювання обмежувальних заходів в умовах воєнного стану. Всього об'єму негативних наслідків війни на сьогодні не досліджено, хоча їх масштабність є беззаперечною. Натомість зрозумілим фактом є те, що їх подолання стане завданням насамперед правової політики держави, яка має переслідувати мету встановлення розумного балансу цілей оборони, інфраструктурної відбудови, нормалізації функціонування соціальних інститутів та найголовніше правомірного залучення до них громадян. В даному процесі дотримання непохитності конституційних прав особи виступатиме фундаментальним принципом, а факти їх обмеження підлягатимуть дослідженню в кожному окремому випадку. Втім, слід зазначити деякі узагальнюючі напрямки та програмні кроки, що підлягають більш детальному опрацюванню в науковому середовищі та на законодавчому рівні.

Лібералізація законодавства. На переконання автора, векторне спрямування законодавчої діяльності має виходити з цілей зменшення навантаження на громадян в реалізації оборонної функції держави шляхом :

Оптимізації функціонування державного апарату з метою мінімізації необхідності залучення некваліфікованих кадрів до здійснення діяльності в цілях оборони;

Правового та економічного сприяння технологізації та цифровізації процесів, що супроводжують функціонування окремих органів та установ (електронний документообіг, спрощена реєстрація місця проживання, транспортних засобів та ін.).

Загальною метою вказаних кроків є вдосконалення правових механізмів, з метою не лише зростання їх ефективності, але й поширення, доступності для громадян та сприяння суспільній довірі до держави.

Збільшення меж та об'єму відповідальності посадових осіб. В умовах поваги до конституційних прав кожної окремої особи формується сприятливе підґрунтя для ефективного симбіозу зусиль державних інституцій та суспільства, що, фактично, виступає основним мобілізаційним ресурсом – настроями об'єднання загальнонаціональною метою. Саме тому ефективно правове регулювання забезпечення, обмеження та захисту конституційних прав людини та громадянина є одним з першочергових завдань держави в режимі воєнного стану.

Посилення контролю за дотриманням законодавства органами державної влади та посадовими особами в режимі воєнного стану виглядає сьогодні кроком не лише на шляху до вдосконалення механізмів захисту та гарантування конституційних прав людини та громадянина, але й до досягнення завдань національної безпеки та оборони держави від зовнішньої агресії. Наведені в роботі приклади зловживань та порушень створюють несприятливі умови для психологічної мобілізації суспільства, оскільки сприймаються більш гостро та чуливо в період воєнного стану. Таким чином механізми відповідальності за порушення законодавства посадовими особами під час дії воєнного стану мають тяжіти не лише до збільшення ступеню відповідальності, але й до вдосконалення засобів їх виявлення та попередження.

В процесі пошуку органічного та раціонального балансу потреб оборони та безпеки, а також фундаментальних основ прав людини та конституційних прав людини та громадянина (коли останні зазнають обмежень з міркувань безпеки чи через потреби оборонних завдань) необхідно мати на увазі не лише основоположні принципи правової держави, для якої вказані категорії прав є непохитною цінністю, але й концептуальні цілі функціонування держави. Так, переслідуючи тактичну мету, досягнення якої вимагає тих чи інших ситуативних рішень про тимчасові та обґрунтовані обмеження конституційних прав осіб, державні інституції (або окремі посадові особи) не втрачають обов'язку з дотримання всіх законодавчих меж та принципів непохитності вказаних прав.

В зазначеному напрямку мають ефективно та активно діяти як запобіжні, так і компенсаційні механізми, має забезпечуватись ефективне функціонування правозахисних механізмів в суспільстві. В цьому сенсі, «виправдані» обмеження матимуть не лише суто-правові, але й суспільно-психологічні наслідки, не всі з яких матимуть позитивний характер. Суспільна напруга, долання наслідків збройного конфлікту, довіра до державних інститутів та численні інші прояви можуть мати місце у разі покладання на суспільство надмірних обмежень, хай останні навіть мали б де-факто практичне (військово-стратегічне та юридичне) обґрунтування.

На думку автора, підвищеної уваги заслуговує **інформаційна політика держави** в умовах воєнного стану, яка сьогодні демонструє достатньо високі результати. Втім, важливим елементом державної інформаційної та правової політики України має виступати також висвітлення теми конституційних прав особи, що суттєво перешкоджатиме віктимним проявам поведінки громадян як основи порушень (неправомірних обмежень) їх конституційних прав. Посиленою в період воєнного стану має стати також інформаційна взаємодія державних органів, громадян та ЗМІ. Станом на сьогодні в даному напрямку спостерігається низка рішучих ініціатив [11; 12].

Висновки. Обмеження (а надто – порушення) конституційних прав особи, а також конституційних основ взаємодії особи із державними інституціями завжди спричиняє низку негативно-правових, соціальних, економічних та інших наслідків, що можуть сприйматись як об'єктивно виправдані та вважатись справедливою «ціною» реалізації пріоритетних стратегічних цілей лише у разі виваженої інформативної, соціально-економічної та правової політики. Вимоги воєнного стану – це насамперед підвищене навантаження на державний апарат, інститути державної влади, в умовах якого обмеження дії будь-яких з конституційних норм може мати місце лише у разі крайньої необхідності та високого рівня організації управління. Сукупність обставин, за яких розглянуті обмеження набувають запрограмованого ефекту з одночасною мінімізацією негативних правових ризиків та суворим перешкоджанням потенційно ймовірним зловживанням покладає додаткові обов'язки не лише на державу, але й на правозахисні інститути, а також вимагає підвищено-мобілізованої уваги наукового середовища. Наявний негативний досвід сьогоденних подій потребує, серед іншого, і певного перегляду діючих механізмів правового регулювання режиму воєнного стану з їх подальшим переопрацюванням задля більш ефективної адаптації до стану, зокрема, прогресивних євроатлантичних зразків.

ЛІТЕРАТУРА

1. В умовах воєнного стану питання захисту конституційних прав і свобод людини та громадянина набирає особливої ваги – юристи Укрґідроенерго. URL: https://uhe.gov.ua/media_tsentr/novyny/v-umovakh-voennogo-stanu-pitannya-zakhistu-konstituciynikh-prav-i-svobod.
2. Рогальська Н. Укренерго обмежить постачання електроенергії в містах України : графік відключення світла. Інформаційний портал «Стопкор». URL: <https://www.stopcor.org/ukr/section-suspilstvo/news-ukrenergo-obmezhit-postachannya-elektroenergii-v-mistah-ukraini-grafik-vidklyuchennya-svitla-20-10-2022.html>.
3. Загальна інформація про пункти пропуску. *Державна прикордонна служба України*. Офіційний вебсайт. URL: <https://dpsu.gov.ua/ua/Zagalna-informaciya-pro-punkti-propusku>.
4. Конституція України від 28.06.1996 року. *Офіційний веб-портал Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254k/96-vr#Text>.
5. Про введення воєнного стану в Україні : Указ Президента України від 24.02.2022 № 64/2022. *Президент України – Офіційне інтернет-представництво*. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/642022-41397>.
6. Перелік наведено на офіційному веб-порталі Вараської міської ради. URL: <https://varash-rada.gov.ua/novini/7379-pro-pravovy-rezhym-voiennoho-stanu>.
7. Проект Закону про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо сприяння громадянам у реалізації права на захист Вітчизни та зміцнення обороноздатності держави № 7205 від 24.03.2022. *Офіційний веб-портал Верховної Ради України*. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/39270>.
8. Богуславець М. Військова служба за власним бажанням та позбавлення громадянства: новий законопроект у Раді. URL: https://lb.ua/blog/martyna_boguslavets/512214_vijskova_sluzhba_vlasnim_bazhannjam.html.
9. Вирок Смілянського міськрайонного суду від 08.09.2021 № 703/1691/21. URL: <https://verdictum.ligazakon.net/document/99496477>.
10. 10 тисяч доларів США за звільнення від військової служби – затримано працівника військомату. *Офіс генерального прокурора*. URL: <https://www.wp.gov.ua/posts/10-tisyac-dolariv-ssa-za-zvilnennya-vid-viiskovoyi-sluzbi-zatrimano-pracivnika-viiskkomatu>.
11. Корупція та зловживання під час війни: що робити. *Трансперенс Інтернешнл Україна*. URL: <https://ti-ukraine.org/news/korupsiya-ta-zlovzhyvannya-pid-chas-vijny-shho-robyti>.
12. Куди повідомляти про злочини під час воєнного стану. *Дніпропетровська обласна державна адміністрація*. Офіційний веб-портал. URL: <https://adm.dp.gov.ua/news/kudi-povidomyati-pro-zlochiny-pid-chas-voennogo-stanu-koriso>.